

In deze rubriek bericht SOVON over achtergronden van nieuwe projecten of worden resultaten van lopende projecten gepresenteerd. Omdat het de resultaten betreft van lopend onderzoek kunnen de resultaten voorlopig van aard zijn.

Voor meer informatie over projecten van SOVON zie www.sovon.nl

2010: JAAR VAN DE BRUINE KIEKENDIEF

Joost van Bruggen, André van Kleunen, Loes van den Bremer & Henk Castelijns

Sinds een aantal jaren is het de gewoonte dat SOVON Vogelonderzoek Nederland (SOVON) en Vogelbescherming Nederland (VBN), in samenwerking met andere partners, elk jaar een bepaalde vogelsoort extra in de schijnwerpers plaats. Dit heeft als doel om (a) specifieke informatie, bijvoorbeeld een landelijk verspreidingsbeeld, boven water te krijgen ten behoeve van soortbescherming, (b) een brede groep van vogelwaarnemers te betrekken bij de telprojecten van SOVON, en (c) het beschermingswerk van VBN en de betreffende vogelsoort meer bekendheid te geven bij het grote publiek. In voorgaande jaren kwamen onder meer Veldleeuwerik *Alauda arvensis* (2005), Tapuit *Oenanthe oenanthe* (2006), Nachtzwaluw *Caprimulgus europaeus* (2007), Scholekster *Haematopus ostralegus* (2008) en Visdief *Sterna hirundo* (2009) aan de beurt. In 2010 stond de Bruine Kiekendief *Circus aeruginosus* centraal. Een aansprekende roofvogel die regionaal goed gevolgd wordt, maar waarvan de kennis over de landelijke verspreiding hiaten vertoont. Het onderzoek richtte zich op fenologie en trek, het completeren van het landelijke verspreidingsbeeld (in broedtijd en winter) en de habitatkeuze van broedvogels. Enkele aspecten worden hieronder besproken. Een uitgebreider rapport is te downloaden van de website van SOVON (www.sovon.nl).

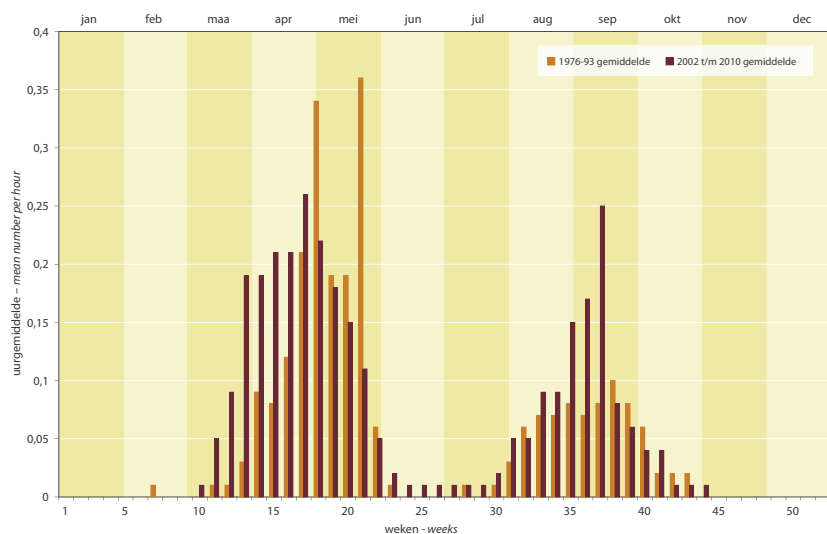
Fenologie en trek

De Bruine Kiekendieven van Noordwest-Europa overwinteren grotendeels in West-Afrika en in mindere mate Zuidwest-Europa, noordelijk tot in Nederland. De neiging om in Europa te overwinteren neemt daarbij af van zuid naar noord en van west naar oost (Zwarts *et al.* 2009).

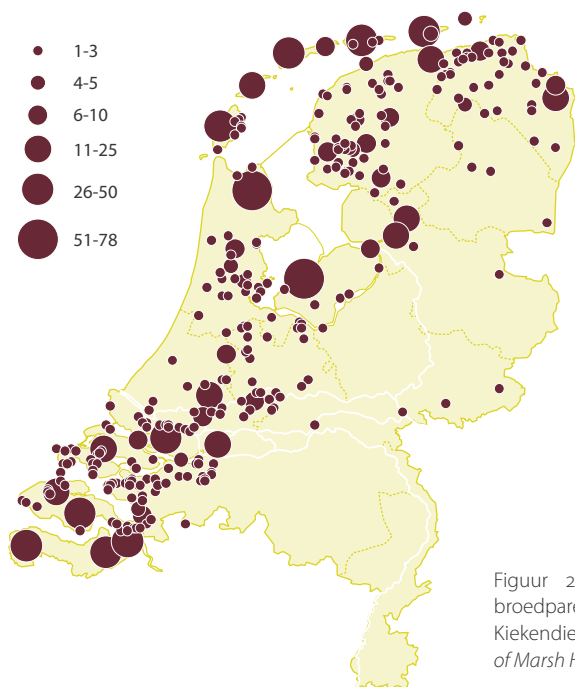
Door gebruik te maken van de databases van Waarneming.nl (losse meldingen) en Trektellen.nl (min of meer systematische trektellingen) kan iets gezegd worden over het seizoenspatroon in Nederland, en veranderingen daarin. Afgezien van kleine aantallen overwinteraars (zie verderop) werden Bruine Kiekendieven in 2010 in hoofdzaak gezien tussen half maart en half oktober. De losse waarnemingen bereikten een piek eind april en begin mei, waarbij die van volwassen mannen ongeveer een week

eerder viel dan van vogels in vrouwelijk of onvolwassen klee. Een tweede piek viel half september; in dit geval bestond er geen verschil tussen vogels in verschillende kleden. Dit patroon van losse waarnemingen komt grofweg overeen met dat vastgesteld tijdens trektellingen in 2010.

Het is interessant om na te gaan of zich in de afgelopen decennia veranderingen hebben voorgedaan in dit patroon. Verschillende trekvogels blijken immers, vermoedelijk mede onder invloed van klimaatverandering, hun trekperiodes verschoven te hebben (van Turnhout *et al.* 2009). Bij de Bruine Kiekendief, deels in Afrika en deels in Europa overwinterend, zou zo'n verschuiving zichtbaar moeten worden in veranderende doortrekpatronen. Daartoe werden trektellingen vergeleken tussen de jaren 1976-93 (LWVT/SOVON

Figuur 1. Doortrekpatroon (uurgemiddelden per standaardweek) van Bruine Kiekendief bij trektellingen in 1976-93 en 2002-10. *Migration pattern (mean no. of birds per hour of observation) of Marsh Harrier in 1976-93 and in 2002-10.*

Figuur 2. Broedverspreiding (aantal broedparen per gebied) van Bruine Kiekendief in 2010. *Breeding distribution of Marsh Harrier in 2010.*

2002) en 2002-10 (Trekellen.nl; onvoldoende data uit 1994-2001). Dit brengt opmerkelijke verschillen aan het licht (figuur 1). De voorjaars trek begint in de recente periode 1-2 weken vroeger en blijft ongeveer twee maanden op een betrekkelijk constant en hoog niveau, met een zwakke piek begin mei. Het oudere patroon werd gekenmerkt door een latere start en twee scherpe pieken, begin en eind mei. De verschillen worden benadrukt wanneer de jaren met de meeste teluren onder de loep worden genomen, resp. 1984-91 en 2002-10. De mediane datum (waarop 50% van de trekkers gepasseerd is) valt in de recente periode gemiddeld op 19 april en daarmee aanzienlijk vroeger dan in de oudere periode (gemiddeld op 5 mei). Het patroon van de najaars trek is minder sterk veranderd, met in beide perioden een piek rond half september. Hoewel de recente piek steiler is, blijkt de timing van de trek niet wezenlijk veranderd. De medianen zijn in beide perioden nagenoeg gelijk: gemiddeld respectievelijk 12 en 13 september

Het is de vraag in hoeverre de verschillen in het voorjaar reëel zijn. De re-

cente trekellingen vinden immers minder gestandaardiseerd plaats dan de oudere (van Turnhout *et al.* 2009). Daar staat tegenover dat het aantal betrokken trekposten (en -uren) in de recente periode groter is dan in het verleden en daardoor wellicht de dataset robuuster is. Dat dit niet onbelangrijk is, blijkt uit het gegeven dat de dubbele piek in mei in het oudere landelijke patroon veroorzaakt kan zijn door een artefact. Eind mei 1989 trad sterke trek op in samenhang met aanhoudende oostenwinden (LWVT/SOVON 2002). De destijds waargenomen grote aantallen bij met name de Eemshaven (Gr; 117 trekkers op 24 mei 1989) en Breskens (Zl; 88 op 22 mei) zullen, in combinatie met een relatief gering aantal trekturen op andere posten, van invloed zijn geweest op het landelijke patroon. Andersom is de opvallend steile piek midden september bij de recente tellingen deels een gevolg van een uitzonderlijke trek golf op 13 en 14 september 2008 (Desmet & Faveyts 2009). Deze is verantwoordelijk voor 42% van alle in week 37 (10-16 september) in 2002-10 getelde Bruine Kiekendieven (Trekellen.nl).

Binnen de recente periode zelf is bij de trekellingen geen duidelijke tendens tot vervroeging van de voorjaars trek waarneembaar, in tegenstelling tot bij de losse waarnemingen. De mediaan van de eerste 50 losse meldingen is in de periode 2000-10 met bijna twee weken vervroegd. Dit moet echter voorzichtig worden geïnterpreteerd. In genoemde periode is het aantal losse waarnemingen door de populariteit van Waarneming.nl immers fors gestegen. Fenologisch onderzoek waarbij uitsluitend naar eerste meldingen wordt gekeken, is gevoelig voor waarnemersinvloeden zoals aantal waarnemers, communicatiemogelijkheden, gespitsheid op eerste waarnemingen en bereidheid om waarnemingen door te geven (van Strien *et al.* 2008).

Broedvogels: aantallen en trend

In 2010 werden 1045 territoria van de Bruine Kiekendief aan SOVON doorgegeven. In vergelijking met de voorgaande jaren (597-731 in 2006-09) is dit een substantiële stijging. Dit is toe te schrijven aan betere landelijke teldekking, wat als een gevolg kan worden beschouwd van gerichte aansturing van nieuwe waarnemers en publiciteit rond het project. Toch waren er ook nog regio's die onvoldoende onderzocht bleven, zoals delen van de landbouwgebieden in Groningen en Flevoland, of waarvan mogelijk niet alle vastgestelde broedgevallen in de landelijke database terecht zijn gekomen (Friesland). Hiermee rekening houdend wordt het landelijke aantal broedparen in 2010 op 1150-1250 geschat.

De verspreiding is sterk geconcentreerd in Laag-Nederland. Verspreidingskernen bevinden zich op de Waddeneilanden, met name in de duinen van Terschelling (43 paren), Ameland (30) en Texel (28), naast grote moerasgebieden zoals het Lauwersmeer (20), De Wieden (17), de Oostvaardersplassen (51), de Biesbosch (22) en de Randmeren (o.a. 14 in Zwarte Meer). Meer verspreid komen lokaal relatief grote

Hans Gebuis

Bruine Kiekendieven broeden in Nederland voornamelijk in de westelijke helft van het land, zoals hier in de Biesbosch bij Werkendam, 6 september 2010. *Breeding distribution of Marsh Harrier is mainly confined to the western (lower) parts of The Netherlands.*

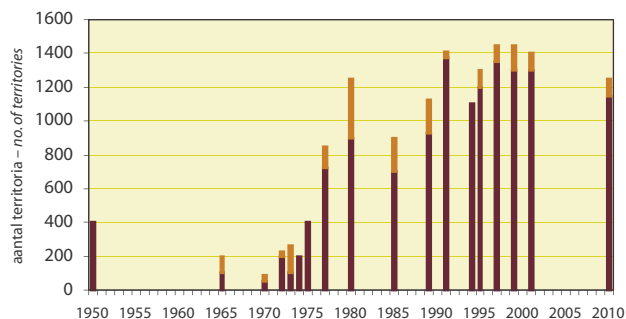
aantallen voor in moerasrijke veenweidegebieden in de Zaanstreek (14 paren Wormer- en Jisperveld) en het Groene Hart, en in grootschalige akkerbouwgebieden in Groningen, de Wieringermeer (39) en het Deltagebied (47 in Hoekse Waard). De enige buitendijkse populatie van formaat nestelt op het Verdronken Land van Saeftinghe (28 paren). In het Rivierengebied blijft het voorkomen vrijwel beperkt tot de westelijke delen, terwijl op de hogere zandgronden slechts enkele paren nestelen (figuur 2).

De landelijke aantallen hebben in de afgelopen 60 jaar dramatische veranderingen ondergaan (Bijlsma *et al.* 2001, van Turnhout *et al.* 2010, SOVON). Van de broedpopulatie van tenminste enkele honderden paren in de jaren vijftig (schatting van 400 paren rond 1950 vermoedelijk wat te laag), waren er eind jaren zestig hooguit 100 over. Dit was het resultaat van jarenlange vervolging (met als dieptepunt het doden van honderden vogels in de Noordoostpolder in 1951), ontginning van broedgebieden en vooral ook gebruik van landbouwgif.

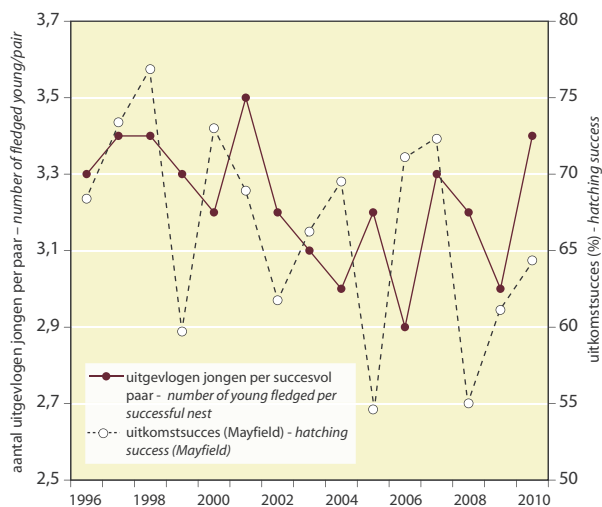
Door afgenomen vervolging en uitbanning van de giftigste bestrijdingsmiddelen kon de soort vanaf eind jaren zestig aan een rentree beginnen. Het tijdelijk beschikbaar komen van een grote oppervlakte nieuw broedterrein in Zuidelijk Flevoland en het Lauwersmeer bespoedigde het herstel.

De landelijke stand bereikte een top in de jaren negentig met tot 1450 broedparen (figuur 3). Na de eeuwwisseling zette in verschillende gebieden een gevoelige daling in. Deze afname is vast-

gesteld in het hele land en in zo verschillende habitats als laagveen (Oude Venen, Weerribben), moerassen op klei (Harderbroek, oostelijk Rivierengebied) en agrarisch gebied met kreken (oostelijk Zeeuws-Vlaanderen *excl.* Saeftinghe). Bovendien betreft het zowel verspreidingskernen (Lauwersmeer, Oostvaardersplassen) als marginale gebieden (hoge gronden). De afname wordt in de hand gewerkt door verdroging en verbossing van moerasvegetaties, waardoor geschikte habitat verdwijnt, en de

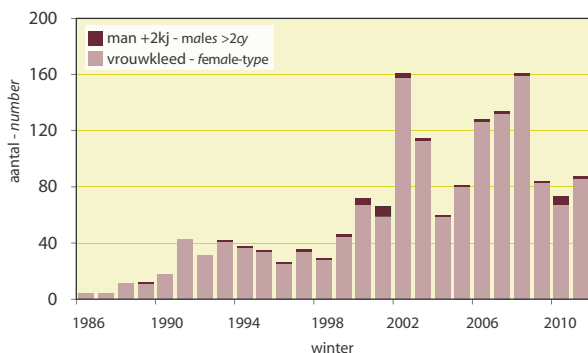
Figuur 3. Ontwikkeling van de landelijke broedpopulatie van de Bruine Kiekendief (aangevuld naar Van Turnhout *et al.* 2010). *Development of the Dutch breeding population of Marsh Harrier.*

Figuur 4. Uitkomstsucces en aantal uitgevlogen jongen per succesvol nest van de Bruine Kiekendief in Nederland sinds midden jaren negentig (Bijlsma 2011b, Meetnet Nestkaarten SO-VON/CBS/WRN). *Hatching success and number of young fledged per successful nest of Marsh Harrier in The Netherlands since the mid-1990s.*

vestiging van grondpredatoren (*Vos *Vulpes vulpes**) en voedselconcurrenten (Bui- zerd *Buteo buteo*) vergemakkelijkt wordt (Weerribben: Woets 2009). Voorts is de beschikbaarheid van voedsel in agrarisch cultuurland verminderd (denk alleen al aan de afname van weidevogel- populaties) en is vervolging regionaal weer opgeleaid (Bijlsma 2011a, Bos 2011). Het broedsucces is sinds midden jaren negentig dan ook gedaald, zo blijkt uit gegevens van het Nestkaartenpro- ject van SOVON/CBS, waarin zeer veel

gegevens zijn opgenomen van de Werk- groep Roofvogels Nederland (figuur 4). Lokaal spelen ook andere factoren mee. Zo zorgde bestrijding van Grauwe Gan- zen *Anser anser* in Zeeuws-Vlaanderen voor veel verstoring in de nestomge- ving van Bruine Kiekendieven, speciaal in de vestigingsfase (Castelijns *et al.* 2010). Naast dit soort veranderingen in het broedgebied vertonen aantals- fluctuaties van broedvogels op zowel landelijk als regionaal niveau overeen- komsten met de mate waarin de over-

Figuur 5. Aantal Bruine Kiekendieven op de slaappleats te Saeftinghe in 1986-2010, met onder- scheid tussen vogels in vrouwelijk kleed (incl. onvolwassen mannen) en mannelijk kleed (vanaf tweede kalenderjaar) (Werkgroep Roofvogels Zeeland). *Numbers of Marsh Harriers on the major night-roost at Saeftinghe (Zeeland), with distinction between birds in female-type plumage (including young males) and male plumage (older than 1 year).*

stromingsvlaktes in de Binnendelta van de Niger jaarlijks onder water komen te staan (Zwarts *et al.* 2009).

De afname vond niet overal gelijktij- dig plaats (bijvoorbeeld in Zeeuws- Vlaanderen nog een toename tot diep in jaren negentig, pas daarna afname) en is tot op enige hoogte gecompenseerd door een lokale toename. Zo leidde kreekherstel en natuurontwikkeling in de Hoekse Waard plaatselijk tot nieuwe broed- en foerageerhabitat, gevolgd door een toename van de Bruine Kie- kendief van 30-35 paren in 1997 tot 46- 49 in 2010 (Ouweneel 2011). Desalniet- temin is de landelijke trend sinds 2000 negatief. Bekeken naar fysisch-geografi- sche regio's ontwikkelden de aantallen zich het minst ongunstig op de Wad- deneilanden en in de laagveengebiede- n van Noord-Holland (stabiel tot fluc- tuierend), en het meest ongunstig in de laagveengebieden van Noordoost-Ne- derland en alle zeeleigebieden (een- duidige afname).

Overwintering

In Nederland zijn overwinterende Bruine Kiekendieven een relatief schaars ver- schijnsel, dat evenwel al een eeuw be- kend is. In recente jaren leek overwinte- ren grotendeels beperkt tot Zeeland, met name Zeeuws-Vlaanderen en het Verdrongen Land van Saeftinghe in het bijzonder (Castelijns & Castelijns 2008). Een van de doelstellingen van het Jaar van de Bruine Kiekendief was om na te gaan of dit vooral een gevolg was van gerichte belangstelling in deze regio, of dat overwinteren ook elders zou voor- komen. Dit bleek niet het geval.

Bij de georganiseerde landelijke slaappleatstellingen in december 2010 – februari 2011, aangevuld met losse meldingen, werd het gros van de overwinteraars wederom vastge- steld in Saeftinghe. De vogels slapen hier in buitendijkse rietvegetaties *Phragmites australis* en Heen *Bolbo- schoenus maritimus*. Het ging in de winter van 2010/11 om maximaal 100 vogels. Elders in Zeeland werden ten-

minste 19 overwintersaars aangetroffen (waarvan 6-10 in het Veerse Meer), in Zuid-Holland 12 en in westelijk Noord-Brabant 3. Buiten het zuidwesten van het land overwinterden Bruine Kiekendieven alleen in de Oostvaardersplassen (2) en het Ketelmeer (3). In potentiële geschikte gebieden in het noorden van het land, zoals op de Waddeneilanden en aan de Fries-Groningse kust, bleven zonder waarnemingen. Daarbij moet in acht worden genomen dat de landelijke slaapplaatstellingen niet volledig waren. In totaal zullen er tenminste 140 Bruine Kiekendieven in Nederland hebben overwinterd. Dit aantal lijkt betrekkelijk constant te zijn geweest gedurende de winter, ondanks een koude en sneeuwrijke periode in december. Zo werden in Saefthinghe begin februari bijna evenveel Bruine Kiekendieven geteld als in december en januari.

Het gros van de overwintersaars was in onvolwassen kled. Volwassen mannen, in principe bij goed licht gemakkelijk te herkennen, waren schaars (2 van 100 vogels in Saefthinghe, enkele in Veerse Meer en op Sint-Philipsland). Dit is in lijn met voorgaande jaren. Van 618 in de winters van 1996-2007 overdag waargenomen, goed bestudeerde Bruine Kiekendieven was 91% onvolwassen (eerste winter); de rest bestond uit volwassen vrouwen (3%) en volwassen mannen (6%). Ook bij een bewerking van losse waarnemingen uit het hele land kwam een laag aandeel mannen naar voren: 6-18%, afhankelijk van de wijze van berekenen (Bijlisma 2011c). Dat vrouwen bij ons overwinteren kan te maken hebben met het grotere aandeel aas op hun wintermenu; dat juist onvolwassen vogels in ons land overwinteren, is een lastig verklaarbaar fenomeen (Castelijns & Castelijns 2008).

Op de belangrijkste locatie, de slaapplaats in Saefthinghe, worden overwintersaars al geruime tijd gevolgd. De aantallen schommelden in de jaren negentig en liepen rond de eeuwwisseling op naar een piek van ca. 160 cogels in

Harvey van Diek

Sinds midden jaren negentig broeden steeds minder Bruine Kiekendieven succesvol; 2 april 2010 Koudekerkse Inlaag ZI. *Breeding succes of Marsh Harriers has declined from the mid 1990s onwards.*

2002, om daarna opnieuw te fluctueren, maar op een hoger niveau dan in de jaren negentig. De in 2010/11 vastgestelde aantallen liggen in lijn met die in beide voorgaande jaren, maar zijn lager dan tijdens de pieken in 2002 en 2008 (figuur 5). De toename van het aantal overwintersaars in de jaren negentig lijkt de ontwikkeling van de lokale broedpopulatie te volgen; de daaropvolgende fluctuaties zijn niet goed verklaarbaar (Castelijns & Castelijns 2008). Ook in het verleden vielen relatief hoge aantallen overwintersaars in delen van Nederland samen met een lokale bloei van broedpopulaties. Dit was het geval rond de voormalige Zuiderzee (vroeg 20^e eeuw), in Flevoland (eind jaren zeventig/begin jaren tachtig) en het noordelijk Deltagebied (vroeg jaren zestig, late jaren tachtig en begin jaren negentig) (Zwarts *et al.* 2009).

DANKWOORD

De vele waarnemers die informatie leverden voor het Jaar van de Bruine Kie-

kendief en de Districtcoördinatoren van SOVON worden van harte bedankt voor hun onmisbare inspanningen. Veel gegevens werden ontvangen dankzij samenwerking met Waarneming.nl en Trek-tellen.nl. De Werkgroep Roofvogels Nederland stimuleert al vele jaren het broedbiologisch onderzoek aan onder meer de Bruine Kiekendief. In Zeeland werden de werkzaamheden gecoördineerd door de Werkgroep Roofvogels Zeeland (via Henk Castelijns). Vanuit SOVON werd veel energie in het project gestoken door Harvey van Diek (coördinatie publiciteit), Gerard Troost (ontwikkeling en beheer webpagina), Arjan Boele (broedvogelverspreiding), Olaf Klaassen (slaapplaatsen), Erik van Winden (analyse fenologie), Caspar Hallmann en Henk Sierdsema (analyse habitatvoorkeur landschapsschaal). Ron van der Hut en Nico Beemster (Bureau Altenburg & Wymenga) analyseerden de nesthabitat (van der Hut 2011, tevens apart hoofdstuk in SOVON-rapport). Vanuit Vogelbescherming Nederland werd het project begeleid door Bernd

de Bruijn. Financiële ondersteuning vond plaats door het Prins Bernhard Cultuurfonds en Vogelbescherming Nederland. Dit artikel werd samengesteld door Fred Hustings.

LITERATUUR

Bijlsma R.G. 2011a. Vervolging van roofvogels in Nederland in 2010. *De Takkeling* 19: 52-57.
 Bijlsma R.G. 2011b. Trends en broedresultaten van roofvogels in Nederland in 2010. *De Takkeling* 19: 6-51.
 Bijlsma R.G. 2011c. Seksratio van overwinterende Bruine Kiekendieven *Circus aeruginosus* in Nederland: enige overwegingen. *De Takkeling* 19: 100-107.
 Bijlsma R.G., F. Hustings & C.J. Camphuysen 2001. Algemene en schaarse vogels van Nederland (Avifauna van Nederland, 2). GMB Uitgeverij/KNNV Uitgeverij, Haarlem/Utrecht.
 Bos N. 2011. Bijdrage van Friesland aan de ver-

volging van broedende roofvogels in Nederland in 2000-2009. *De Takkeling* 19: 58-65.
 Castelijns H. & W. Castelijns 2008. Het overwinteren van de Bruine Kiekendief in Zeeland. *Limosa* 81: 41-49.
 Castelijns H., W. van Kerkhoven & J. Poortvliet 2010. Trends bij de Bruine Kiekendief *Circus aeruginosus* als broedvogel in Zeeuws-Vlaanderen. *De Takkeling* 18: 61-81.
 Desmet E. & Faveyts W. 2009. Toptrek boven de Lage Landen. Hoe bijzondere weersfactoren leidden tot buitengewone roofvogeltrek boven Nederland en Vlaanderen op 13 en 14 september 2008. *Natuur. Oriolus* 75: 73-78.
 van der Hut R.M.G. 2011. Nestplaatskeuze van Bruine Kiekendieven in Nederland. A&W-rapport 1636. Altenburg & Wymenga, Feanwalden.
 LWVT & SOVON 2002. Vogeltrek over Nederland 1976-1993. Schuyt & Co, Haarlem.
 Ouweneel G.L. 2011. Dankzij kreekprojecten neemt Bruine Kiekendief *Circus aeruginosus* in de Hoeksche Waard toe. *De*

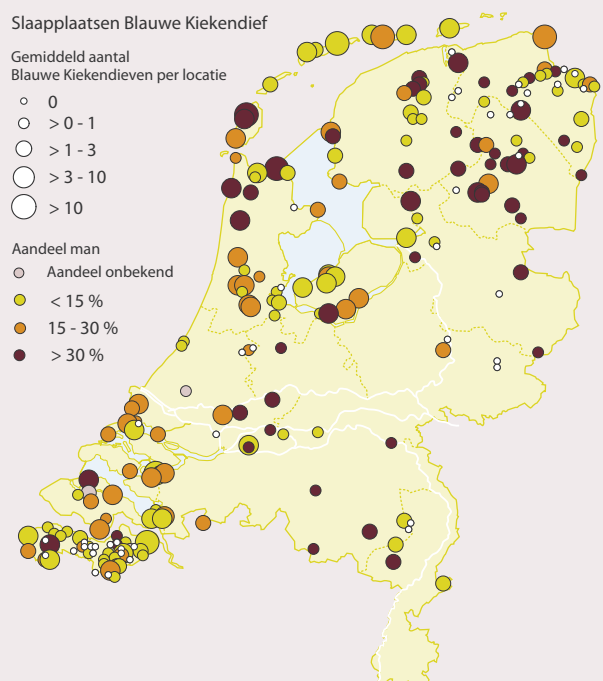
Takkeling 19: 68-74.
 van Strien A.J., W.F. Plantega, L.L. Soldaat, C.A.M. van Swaay & M.F. Wallis de Vries 2008. Bias in phenology assessments based on first appearance data of butterflies. *Oecologia* 156: 227-235.
 van Turnhout C., E. van Winden, G. Troost, K. Koffijberg & F. Hustings 2009. Veranderingen in timing van zichtbare najaarstrek over Nederland: een pleidooi voor hernieuwde standaardisatie van trektellingen. *Limosa* 82: 68-78.
 van Turnhout C.A.M., E.J.M. Hagemeyer & R.P.B. Foppen 2010. Long-term population developments in typical marshland birds in the Netherlands. *Ardea* 98: 283-299.
 Woets D. 2009. Opkomst en ondergang van een sympatrisch broedende populatie kiekendieven *Circus* in het laagveenmoeras De Weerribben (1971-2007). *De Takkeling* 17:205-249.
 Zwarts L., R.G. Bijlsma, J. van der Kamp & E. Wymenga 2009. Living on the edge: Wetlands and birds in a changing Sahel. KNNV Uitgeverij, Zeist, The Netherlands.

Joost van Bruggen, André van Kleunen & Loes van den Bremer, SOVON Vogelonderzoek Nederland, Postbus 6521 GA Nijmegen; joost.vanbruggen@sovon.nl
 Henk Castelijns, Marollenoord 10, 4553 CP Philippine; castelijns@zeeland.net

CORRECTIE

In het artikel van Castelijns & Wouters (2011), over "Blauwe Kiekendieven in Nederland in de winters van 1985/86-1989/90", in *Limosa* 82(1): 1-11, is helaas een verkeerde versie van figuur 1 afgedrukt. Bijgaand drukken we alsnog de juiste figuur af.

In the paper from Castelijns & Wouters (Limosa 82: 1-11) a preliminary map with communal night roosts in Northern Harriers was shown. The figure below shows the correct map.

Figuur 1. Overzicht van het gemiddelde aantal Blauwe Kiekendieven per slaapplecht en het aandeel in mannetjeskleed in de winters van 1986-90. *Mean number of Northern Harriers and the percentage of adult males on roosts in the winters of 1986-90.*